

PACZOLAY PÉTER

Az alkotmányozás csapdái

Az új alkotmány szükségességéről különböző intenzitással, de 1990 óta lényegében állandóan vita folyik szakmai és politikai berkekben. Ezt mintegy jogi kötelezettséggé az teszi, hogy az Alkotmány 1989-ben megszövegezett preambuluma szerint az 1989. évi alkotmány-módosítás Magyarország *ideiglenes, átmeneti alkotmányát* alkotta meg. Akkor ezt indokolta legitimációs szempont (egy majdani szabadon választott parlament alkossa meg a végleges alkotmányt) és jogalkotástechnikai megfontolás is (az alkotmánytervezet elkészítéséhez hiányzott a kellő tapasztalat és az idő). Ebből az alaphelyzetből következett, hogy több alkotmányos szabályozási kérdés rendezése „sarkalatos törvényekre” maradt (ez a későbbiekben más jellegű nehézségekhez vezetett), és feladatként adódott az új alkotmány előkészítése. Ez utóbbira vonatkozóan az 1990–94 közötti parlamenti ciklusban nem volt kellő erejű politikai akarat, csak egy hamvában holt kísérlet történt alkotmány-előkészítő bizottság felállítására. Hosszú távon azonban nem tartható fenn az az állapot, amely lényegében egy – *jóllehet határidő nélküli* – alkotmányos kötelezettség elmulasztását jelenti. Ezért nehéz kimondani azt, hogy új alkotmányra nincs szükség. Minden érintett érzékeli, hogy az alkotmányozásra szükség van, ugyanakkor súlyos érvek szólnak ellene is. Az alapvető paradoxont egy 1994 januárjában rendezett tudományos tanácskozás tapasztalatait összegezve Halmai Gábor tömören úgy fogalmazta meg, hogy „miközben minden szakember érzi egy új, koherens alkotmányszöveg szükségességét, mindenki tisztában van az új alkotmányozások forradalmi módszereinek veszélyeivel” (*Jogállam*: 105). Ennek a paradox helyzetnek az eredménye az a bizonytalankodás, mely a pártok közjogi programjainak és a az alkotmányjogászok személyes állásfoglalásainak nemegyszer homlokegyenest ellentmondó változásában is tetten érhető.

Nem céлом, hogy nyomon kövessem akár a pártok, akár a szakma – sokak esetében a pártoktól egyébként nem független – képviselőinek véleményében bekövetkezett változásokat, ingadozásuk történetét, ugyanis erre nagymértékben magyarázatot ad a fentiekben jelzett paradox helyzet. Az álláspontok rövid időn belüli gyökeres megváltozásának további és már inkább elmarasztalható oka, hogy túlsúlyba kerültek egyfelől az aktuálpolitikai szempontok, másfelől a jogtechnikai kérdések. Az alkotmányozás szélesebb filozófiai és társadalmi összefüggései a háttérben maradtak.

Örvendtes kivételként üdvözöltem ezért Balogh Istvánnak az alkotmányozásról szóló tanulmányát, mert az az eddigi vitákban elsikkadt kérdésekre világít rá kiválóan, és feltételezésem szerint annak köszönhetően, hogy a politikán és az alkotmányjogászai szakmán kívül állva szemléli a kérdéseket. Azt is előre kell bocsátanom, hogy érvelésével és következtetéseivel maradéktalanul egyetértek. Gondolatébresztő tanulmányát szeretném néhány szemponttal kiegészíteni.

Az új alkotmány szükségessége mellett felhozott érvek között szerepel, hogy a jelenlegi szöveg inkoherens (Arató, *Jogállam*: 11), elmentmondásos, politikai kompromisszumok eredménye (Dezső, *Jogállam*: 19), legitimációs hiányban szenved, és túl sokat változtatták (Kardos, *Jogállam*: 28; Rácz, *Jogállam*: 70), a jelenlegi alkotmánynak nincs kellő tekintélye (Sós, *Jogállam*: 79), nem normatív (Takács, *Jogállam*: 82), illetve – pozitív oldalról megfogalmazva – szükség van a stabil, végleges alkotmányra (Halmi, *Jogállam*: 22; Kukorelli, *Jogállam*: 30; Tölgyessy, *Jogállam*: 92; Trócsányi, *Jogállam*: 98), mely javítaná az állampolgárok jogvédelmét, a jogbiztonságot, a kormányzati hatékonyságot és legitimitást biztosítana (Sajó, *Jogállam*: 73).

Az 1994-ben kormányhatalomra került koalíció elszánta magát az új alkotmány megalkotására, s az alkotmány-éldőkészítés folyamata felgyorsult mind a politikában, mind a szakmai berkekben. Miután az alkotmány-éldőkészítés a politikai kompromisszumok jegyében az Országgyűlés erre a célra létrehozott bizottságában folyik, de ennek eredménye jelenleg még nem nyilvános, az alkotmányozás várható irányait olyan dokumentumokból lehet egyelőre kitapintani, mint az Igazságügyi Minisztérium 1995-ben közzétett vitaanyaga, vagy az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében elkészült alkotmánykonceptió, Bragyova András munkája (Bragyova 1995), aki 1994 januárjában még a leghatározottabban ellenezte az új alkotmányt.

E napvilágra került tervezetek mértéktartóan hangsúlyozzák az új alkotmány kontinuitását. Felmerül ezek után az első kérdés: mitől új egy alkotmány? Nyilván a politikai rendszernek magának vagy pusztán környezetének megváltozása időről-időre szükségessé teszi az alkotmány hozzáigazítását a politikai valósághoz. Ez a tág és tartalmi értelemben felfogott alkotmánymódosítás azután különböző formákban valósulhat meg: ez lehet formailag új alkotmány elfogadása vagy a korábbi egyes részeinek megváltoztatása (Levinson 1995).

Ami a magyar alkotmányozást illeti: ne feledkezzünk el arról, hogy 1989/90-ben tartalmilag új alkotmány született, mely új államrendet és az állampolgári jogok új katalógusát vezette be, még ha formailag megmaradt is 1949. évi XX. törvénynek. Tartalmilag új alkotmány, mely egyben formailag régi – ez éppúgy lehetséges, mint az, ami most várható, vagyis tartalmilag régi alkotmány formailag újként. Az 1989-eshez képest tartalmilag új, a politikai rendszert megváltoztató alkotmánynak 1996-ban nincs semmilyen realitása, ilyen nem is akar senki. Akkor az a kérdés áll előttünk, hogy maradjon-e a tartalmában megújult 1989. évi alkotmány a régi formában, vagy most kapjon-e új formát. Ha az alkotmányozás kérdéskörét ebből az optikából nézzük, megérthetjük, hogy az egésznek miért nincs nagyobb társadalmi jelentősége – ugyanis túlnyomórészt formai kérdéstről van szó.

A másik lényeges kérdés: bár most megvan a politikai akarat és a szakmai hozzájárulás, de ez elegendő-e ahhoz, hogy kiküszöböljük a „rég” alkotmánnyal szembeni kifogásokat? Bizonyos vonatkozásokban az 1989. évi döntés sok mindent előre meghatározott: az akkori politikai kompromisszum ugyanis lemondott a „forradalmi” jellegű alkotmányozásról. Ez most, utólag már vitatható, sőt vitatandó, de a tényen ez nem változtat. 1990-ben a sokat emlegetett paktum további jelentős változásokat eszközölt az alkotmányos szabályokon, és ezzel mintegy legitimálta az 1989-ben még más politikai és társadalmi feltételek között született változásokat.

1989/90-ben eldőlt: Magyarországnak nem lesz a politikai-társadalmi rendszer gyökeres megváltozását nagyjából a rendszerváltással egy időben rögzítő „forradalmi” alkotmánya, és – ezzel szoros összefüggésben – olyan alkotmánya sem, mely a „tudatlanság fátyla” alatt születik, amikor is az alkotmányozásban részt vevő csoportok nem képesek előre látni a megállapodásból rájuk származó konkrét előnyöket és hátrányokat. Vagyis eldőlt: Magyarország új alkotmánya a rendszerváltozás tényét évek múltán, az átmeneti alkotmány több éves tapasztalatait is felhasználva fog megszületni.

Ezek után vegyük számba, milyen előnyökkel, illetve hátrányokkal járhat az, hogy új formát adjunk alkotmányunknak.

Az előny leginkább jogi-szakmai téren várható. Lehetőség adódik az 1989-ben sokszor ötletszerűen alkalmazott vagy külföldi példákat szolgálisan másoló megoldások egyvelegének fölváltására az elmúlt évek tapasztalatait kamatoztató, koherensebb rendszerrel, a hiányosságok kiküszöbölésére, és nem utolsósorban az alkotmány normativitásának növelésére, szabályként történő alkalmazhatóságának kiterjesztésére. De felhőtlen optimizmusra e téren sincs ok. Politikusaink alkotmányjogi műveltsége – nyilatkozataik alapján ítélve – meghökkentően alacsony, de őszintén szólva alkotmányjog-tudományunk sem áll olyan magas színvonalon, mint hinni szeretnénk. Hat éve van valódi alkotmányunk, és ennyi idő az Alkotmánybíróság erőfeszítéseivel együtt sem bizonyult elegendőnek rendszeres művek és megalapozott dogmatika kidolgozásához. Maga az alkotmány-előkészítés szükségképpen hordoz majd politikai kompromisszumokat, máskülönben az ere-

deti szöveg maradna hatályban – ez a megoldás vajmi kevésbé hozható összefüggésbe a szakmai szempontok érvényesítésével.

Továbbá ismeretes az alkotmányozási folyamatoknak két olyan szabálya, amelyek nálunk is érvényesülhetnek. Az egyik az, hogy működő alkotmányhoz egyrészt fölösleges, másrészt veszélyes hozzányúlni. Fölösleges, mert az alkotmány jelenlegi formájában is működik, és olyan súlyos hiányosságaira nem derült fény, amelyek feltétlen beavatkozást igényelnének. Veszélyes, mert ha az alkotmányt megbolygatjuk, ezzel deklaráltuk és folyamatosan bizonyítjuk, hogy valamiért nem jó, anélkül, hogy biztosak lehetnénk abban, tudunk-e egyáltalán a helyére állítani valamit, és ha igen, akkor mit. Nincs biztosíték arra, hogy a politikai kompromisszumok és a szakmai viták eredőjeként a legbölcsebb megoldások egymáshoz tökéletesen illeszkedő sora jön létre. Ehhez kapcsolódik a második szabály, mely szerint az alkotmányok a gyakorlatban sosem úgy működnek, ahogyan alkotóik eltervezték. Egyébként mi sem volna könnyebb tökéletes alkotmány írásánál. Tehát nem zárhatjuk ki, hogy az új alkotmány egyes részeiben vagy akár egészében rosszabb lesz az előzőnél. Ez pedig a „szakmai előnyök”-re hivatkozó érv súlyát nagyon lerontja.

Az alkotmány új formába öntése melletti másik és döntőbb érv: az alkotmány legitimitásának növelése. Az 1989. évi alkotmányozók akarata értelmében indokolt, hogy új formáját az alkotmány már kipróbált többpárti demokráciában és jogállamban nyerje el, így deklarálja, hogy a rendszerváltás megtörtént. Ez a jelenlegi magyarországi keretek között kétféleképpen történhet. Az egyik megoldás szerint a jelenlegi Országgyűlés törvényhozó mellett alkotmányozónak is tekintí magát, és erre van is valamilyen felhatalmazása, hiszen választási programjában egyik párt sem vitatta az Alkotmány preambulumának azt a tételét, hogy Magyarországnak átmeneti alkotmánya van. Így az Országgyűlés a maga által szabott 4/5-ös támogatottsági aránnyal elfogadja az ország új alaptörvényét, mely azután mondjuk 1996. évi ikszedik törvényként kihirdetésre kerül. Az 1989. évi akarat beteljesedett, a rendszerváltás deklarálása megtörtént, az új bor új tömlőbe került. A „sztálinista alkotmány” otromba érve elesik, és az alkotmány társadalmi elfogadottsága ha nem is lesz nagyobb, de kisebb sem, mint korábban. Sőt, ha alkotmányozó-törvényhozóink ügyesek, a jövőre nézve jelentősen megnehezíthetik az alkotmánymódosítás lehetőségét is, akár úgy, hogy végre kettéválasztják a törvényhozó és az alkotmányozó funkciót. Ez a megoldás ugyan összességében felülről „oktrojált” alkotmány lenne, hosszú időre tartósítaná minden téren az alkotmány alacsony presztízsét, de kisebb a kockázata. Persze figyelmen kívül hagyná azt, hogy az alkotmány legitimitációjának szélesebbnek és közvetlenebbnek kell lennie, mint a képviseleti kormányzaténak.

A másik megoldás nemesebb célzatú, de nagyobb kockázatot hordoz. Ez ugyanis az alkotmányozás alanyává nem a törvényhozót, hanem a „népet” tenné (Bragyova 1995: 23). Ez inkább tartalmi in-

díttatású elképzelés, hiszen az alkotmány az intézmények és elvek olyan rendszere, melynek az azt konstituáló „nép” elkötelezett, és amely legalábbis megközelítőleg hűen tükrözi az elképzeléseit. Elérhető-e ez jelenleg? Alkotmányozási szükséghelyzet nincs – ebből indul ki az Igazságügyi Minisztérium koncepciója is. Ami tételesen kevésbé bizonyítható, de valószínűsíthető, hogy társadalmi igény sincs az alkotmányozásra, így az nem is szélesíthető társadalmi méretűvé. Balogh István tanulmánya épp azt tárja föl, hogy nincs társadalmi alkotmányozás, és a társadalmat más kérdések foglalkoztatják. Az alkotmány legitimitációjához szükséges szélesebb konszenzus tehát ebben az esetben is hiányzik.

De az elméleti megfontolás mellett komoly gyakorlati rizikója is van ennek a megoldásnak. Tudniillik ez az elgondolás a nép konszenzusát a népszavazás útján történő elfogadással-megerősítéssel azonosítja. Ez a népszavazás azonban legalább két okból is kudarccal végződhet. Az egyik veszély az érdektelenség miatti érvénytelenség. A másik az, hogy valamely politikai erő bizonyos okból az alkotmány elfogadása ellen mozgósít, és az új alkotmány gyenge társadalmi támogatottsága mellett ez elegendő a kudarchoz.

És itt világítható meg az intézményrendszer és a politikai kultúra összefüggése: ha ugyanis az alkotmány intézményeknek és elveknek (mint a politikai kultúra alkotórészének) együttese, rendszere, amelynek az azt konstituáló nép elkötelezett, és amely többé-kevésbé hűen tükrözi elképzeléseit, akkor az alkotmányozás nem folytatható le értelmesen és eredményesen, amíg nem tudjuk, hogy mik azok az értékek, melyeknek a társadalom elkötelezett. A második lépcsőben fel kell tárni, hogy ezeket az értékeket milyen politikai intézmények valószínűsítik meg. Végül nem kevésbé lényeges, hogy működtethetők-e az intézmények megfelelően, vagyis van-e megfelelő társadalmi háttérük? Kérdés, hogy az intézményi változások életképesek-e a politikai kultúra nehezebben mozduló testének támogatása nélkül, illetve a pusztán intézményi változások mennyire képesek alakítani a politikai kultúrát?

A fent vázolt első megoldást cinikusnak, fölöslegesnek és veszélyesnek tartom: az Alkotmány ugyanis nem mondja ki, hogy az új, végleges alkotmányt mikor kell megalkotni, és súlyos érvek szólnak amellett, hogy várjunk. Az alkotmányozási buzgalom mögül több esetben kilóg a politikai lóláb (mint például az Alkotmánybíróság politikai célzatú visszaszorítására tett kísérletek estében).

A második megoldás tisztességesebb, de, mint mondtam, nagyon kockázatos.

Ami jelenleg történik, az a harmadik, de ezúttal a legrosszabb megoldás lehet: a parlamenti pártok elkészítenek egy alkotmányszöveget, és népszavazásra bocsátják, abban a reményben, hogy megkapja a népi támogatást; vagyis úgy tesznek, mintha társadalmi alkotmányozásról lenne szó, pedig ehatalományozás folyik. Épp ezért tartom a jelenlegi alkotmányozást végül is feleslegesnek, mert az alkotmány nép általi elfogadottságát aligha fogja növelni. Az írott

alkotmány mögött elvek és értékek olyan szilárd rendszerének kell léteznie, amely nem alakítható ki az alkotmány pusztá megszövegezésével.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bragyova András 1995: *Az új alkotmány egy koncepciója*. KJK-MTA-ÁJI *Jogátlam*, 1994/2.
- A Magyar Köztársaság alkotmányának szabályozási koncepciója*. Igazságügyi Minisztérium, 1995. március
- Levinson, Sanford 1995: *Responding to Imperfection. The Theory and Practice of Constitutional Amendment*. Princeton University Press

FRIVALDSZKY JÁNOS

Társadalmi diskurzus és szociális jogok

Balogh István tanulmányában az alkotmányozás kapcsán a társadalmi kommunikáció jelentőségét hangsúlyozza, gyűjtőpontjába, úgy tűnik, a szociális jogok kérdését állítva.

Az alkotmányozás kérdésénél – bár nem mindig eléggé reflektáltan – különös hangsúllyal vetődik fel az alkotmányos értékek világa, azon belül is a „szolidaritás” mint érték. A szociális jogok kapcsán ugyanis az egyén kötelezettsége merül fel a közösséggel szemben, az államnak, a közösségnek az egyénnel szembeni kötelességei ugyanis csak így teljesíthetőek (Sári 1995:7).

A szociális jogok problematikája az etika meghatározott szféráját, a „szolidaritást” érinti. Az igazságosság – amely a jog, így az alkotmányjog által is a legkönnyebben „dekódolható” érték¹ – újabb kritériumában látszik megjelenni: a „szolidaritás” formájában. Ennek kapcsán két alapvető kérdés merül fel:

1. Miként fogalmazható meg alkotmányos értékként (egyáltalán megfogalmazható-e)? Ez két további kérdést is magában rejt: mi a tartalma, milyen eljárás révén ragadható meg?

2. A társadalom mely rétegeiből avagy rétegeiből nyerhető ez az „értéktartalom”?

A következőkben a szűkebb institucionalista felfogásoktól indulva a szélesebb látószögű interpenetrációs elméletig, illetve a strukturalista-funkcionalista szociológiaelmélet által nem megfelelően tárgyalt „szolidaritás kis köreinek” tematizálásáig szeretném tágítani a kört.

Az alkotmány mibenléte rendkívül összetett kérdés. Az alkotmányozást tárgyalva, fel kell tenni magunknak a kérdést, minek tekintjük az alkotmányt? Alkotmányfelfogásunk ugyanis befolyásolhatja az arra vonatkozó álláspontunkat, hogy miképpen is hozzuk létre az alkotmányt.

A sokféle alkotmányfelfogásból – például „nép szerződése”, „különleges törvény”, „alaptörvény” (W. F. Murphy) – kitűnik egy további kérdés is, miszerint az államot – és ettől el nem választhatóan az alkotmányt – inkább politikai vagy jogi entitásnak tekintem-e, illetve hogy a közhatalmi vagy társadalmi meghatározottságát emelem-e ki. Sajátos álláspontot képviselnek azok, akik kizárólagosan az egyik, illetve a másik felfogás mellett érvelnek. (Lásd például Hans Kelsen-nek az államot és a jogrendszert azonosító koncepcióját, illetve Carl Schmitt politikai-hatalmi alkotmányfelfogását.)

Ha olyan alapnormának, hipotetikus alapszabálynak tekintjük csupán az alkotmányt, amely a legfelső érvényességi alap és a jogi érvényét adja minden más alacsonyabb jogi normának, akkor „súlypontja a törvényeket hozó eljárás szabályozására esik, s azok tartalmát csak igen kis mértékben határozza meg, ha egyáltalán meghatározza...” (Kelsen 1988:42). Az ilyen jogi érvényességi-procedurális felfogás a strukturalista-funkcionalista szociológiaelméletnek kedvez, különösen autopoetikus megközelítésének, amely szerint a társadalmi alrendszer a már meglévő elemeinek hálózata révén, saját logikája által öngerjesztő módon épül fel. E zárt, rekurzív felfogás nem ontológiai, hanem procedurális jellegű, hiszen arra keresi a választ, „Miképp jön létre a rendszer?” (Cs. Kiss-Karácsony 1994:23). Balogh István az alkotmányozás kapcsán éppen az alrendszerek zárt logikáján belüli alkotmányozástól óv. A professzionális alrendszerek működése kapcsán bizonyos fenntartásokkal el tudom fogadni a zártabb logikát, azonban az alkotmányozás kapcsán nem tartom elfogadhatónak.

MELYIKET SZERESSEM?

A kérdés tehát az, hogy hatásköri-eljárási alkotmányban gondolkodunk-e vagy pedig tartalmi (szubsztantív) alkotmányban (Bragyova 1994).

Az eljárási-hatásköri alkotmány mindenekelőtt az állam felépítését és működését szabályozza, és a korlátozását tekinti fő funkciójának, mivel a „politikai rendszer” alkotmánya és nem a „politikai közösség”. Az alkotmányos jogokat is eljárási szempontból szabályozza és így „állampolgári jogok”-ként fogja fel.

A „szubsztantív” alkotmányfelfogás nem az államot kívánja elsősorban szabályozni, hanem a „politikai közösséget”, ennél fogva az alkotmányos jogokat „alapjogként”-határozza meg, amelyek aztán a jogrendszer normáinak tartalmát határozzák meg (Bragyova 1994:61). Az eljárási és az anyagi, szubsztantív viszonyokat illetően e felfogás egyértelműen a tartalmi célok elsőbbségét vallja az eljárásokkal szemben (Murphy 1995).

A „szubsztantív” és a „hatásköri-eljárási” alkotmányok különbségét gyakorlatilag a kontinentális, illetve az angol alkotmányosság-felfogás különbözőségében is megragadhatjuk, bár ez a distinkció

nem ekvivalense az előzőnek (a francia modell, bár kontinentális, államszervezeti alkotmánya miatt eltéréseket mutat). Míg például a német kontinentális rendszer a politikai közösséget szabályozó minden elvet alkotmányos szintre kíván emelni, addig az angol modell a „nem-szabályozásra” törekszik. E kettő különbsége a „rule of law”, illetve „jogállam” között koncepcionális eltérésben is megmutatkozik, tehát abban, hogy „honnan” származnak a jogok.

A kontinentális rendszernek – amelyhez országunk is tartozik – jellemzője a részletekbe menő szabályozás. A szociális jogok tekintetében ennek az a jelentősége, hogy a jogrendszert mélységeiben alakító szubsztantív alkotmányfelfogás a magánjogi jogviszonyok tartalmát is (pl. munkajog) jelentős részben „szociálisan formálja”, másrészt a szociális osztó-igazságosságot is gyakorolja. A szociális jogállam gyakorlatilag a demokrácia egyenlőség (tartalmi) elve alapján történő kiterjesztése, áttérés az állampolgárok formális-politikai jogegyenlőségéről a demokrácia társadalmi rendre történő kivetítésére (Abendroth 1995). Szociológiai megközelítésből az inklúzió (belevonás) – azaz a szociális rendszerek funkcionális alrendszerének mind átfogóbb populációkörben való szerveződése – „föltételezi, hogy adott ország népességének egésze a társadalom teljes jogú tagja, vagyis teljes jogú állampolgára legyen. Az állampolgárság T. H. Marshall által kidolgozott fogalma értelmében ehhez a polgári és politikai szabadságok garantálásán túl a közös jólétnek egy meghatározott foka szükséges, melyet (...) a szociális jogok hivatottak biztosítani” (Juhász 1995).

A nézeteltérések a magyar alkotmányjogászok és politológusok körében az olyan – szubsztantív alkotmányokra jellemző –, jogilag nehezen megragadható elvek, államcéllok és jogok megfogalmazása körül bontakoznak ki, amelyek nagy csoportját a „szociális jogok” alkotják. Az eljárási-hatásköri alkotmányokban ilyen szociális elvek nem is értelmezhetőek.² A fejletlen politikai közösség, a civil társadalom hiánya, kontinentális jogrendszeri hagyományunk, a szociális jogok iránti erős társadalmi igény, illetve az alkotmánybíróság elismerésre méltó, az egész jogrendszert átható jogfejlesztő tevékenysége – megannyi érv a szubsztantív alkotmány megalkotása mellett. A szociális jogokat tehát nem lehet kihagyni az alkotmányból, a kérdés inkább érvényesíthetőségük. A nyugat-európai államokban és nálunk is alkotmányos eljárási kötelezettség (egyeztetési eljárás) terheli a kormányt az érdekképviseleti szervekkel, a megállapodásukkor aláírt közjogi szerződések normatív erővel rendelkeznek. A szociális diskurzusról Sári János így ír: „A szociális dialógus erről az oldalról ma már a szociális jogok megvalósításának alkotmányos eszközévé vált” (Sári 1995: 12). A szociális jogok, amelyeket a magyar alkotmánybíróság másodlagos alanyi jogként is definiál, végső soron a közigazgatási végrehajtás során realizálódnak.³ Ennek kapcsán mérül fel égetően Magyarországon a közigazgatási bírászkodás átfogó rendszerének kiépítése, amely a szociális jogok érvényesítésének kiemelt területe lenne. E méltányosság alapján végzett tevékenységnek

minél életközelibbnek kell lennie, a társadalmi (életvilágbéli) igazságossági normákat figyelembe véve.⁴ A méltányosság érvényesítése pedig – szintén a megismerés végett – a szociális jog alanya és a közigazgatási szerv közötti párbeszédre, diskurzusra alapoz.

„MONDD, MIT ÉRLEL”?

Magyarországon az állampolgárok körében a politikai-társadalmi átalakulások következtében jelentős egzisztenciális bizonytalanság-érzet alakult ki. Tény, hogy az erős civil társadalomnak – és így a szolidaritási struktúráknak –, valamint a tulajdon biztonságának hiánya⁵ és a szociális ellátórendszer fokozatos leépítése az államra utalt-ságot, egyfajta új keletű etatizmust erősít. Sajátos jelenség, hogy éppen az a középréteg, amely a nyugat-európai társadalmakban az öntevékeny szolidaritási struktúrákat élte, nálunk részben a szociális felelősségérzet alacsony színvonalára, részben a megfelelő anyagi háttér hiánya miatt – egyébként teljesen érthető módon – éppen az állami szociális ellátás elsősorú szorgalmazója. A polgárság a háború előtt az önfenntartó szociális szolidaritási struktúrák fő-mozgatója volt. A szocialista paternalista állam megszüntette ezeket az intézményeket, majd az állampolgárokat, így a polgárságot is alattvalóvá és eltartottakká tette.

A fő érv a szociális jogok alkotmányba foglalása ellen rendszerint a költségvetési akadályokra hivatkozás. A kérdés azonban – többek között – az, hogy a jelenlegi állami gazdasági kapacitásokhoz mérjük-e csupán az alkotmányt, vagy pedig programatikus dokumentumnak is tekintjük egyben, olyan állam jövőbeli „személyi igazolványaként”, amely nem mondhat le bizonyos elvekről, eszményekről és a megvalósításukról. Az alkotmánynak tehát meg kell felelnie a jelenben és a jövőben is mint alkalmazandó alaptörvénynek. A weimari alkotmány hibáit elkerülendő azonban az alkotmányos szociális jogoknak a törvényhozás által konkretizálандóknak és bírói úton kikényszeríthetőeknek kell lenniük. Érdemes lenne ezért egyrészt olyan megfogalmazást találni, amely általánosabb és amely nagyobb teret enged a szociális elvek jogalkotás során való – a változó körülményeket figyelembe vevő – érvényesítésének, tartalommal kitöltésének. Ez az „államcél jellegű szociális elvekre” vonatkozna, ugyanakkor meg kellene tudni fogalmazni a közvetlenül alanyi jogot teremtő, szűkebb körű alkotmányos szociális jogok csoportját (Kilényi 1995). Amit a szociális jogok (elvek, eszmék, alapjogok) tekintetében nem tehet meg a törvényhozás, az a nyilván alkotmányellenes jogalkotás, valamint alkotmányos kötelezettségeit illető jogalkotási hallgatás.

*Az etikai tartalom és a szolidaritás helye
a társadalomszerkezet-elméleti szociológiai megközelítésben*

Luhmann nyomán az államot – de csakis társadalomszerkezeti megközelítésben – szervezeti rendszerként tekintem az átfogóbb „társadalom rendszerszint” alatt, két társadalmi alrendszer, a politika és a jog határán. Az alkotmány tehát a strukturálisan ekképpen elhelyezkedő államot is szabályozza. A társadalom rendszerszintje Pokol Béla korrekciója nyomán kettéosztható a professzionális intézményrendszerekre és a mindennapi élet területére. A „professzionális” és „laikus” jelleg hangsúlyozására sokkal inkább használhatónak találom Pokol Béla társadalomfelosztását, mint az ilyen relációkról keveset eláruló más megoldásokat, amilyen például Samu Mihályé (1995:26) vagy Szilágyi Péteré (1992:51).

A „mindennapi életnek”, illetve a habermasi „életvilágnak” különös szerepe van az alkotmányozás elméleti alapvetése szempontjából, már csak azért is, mert az alkotmány ezt a területet is szabályozza.⁶ Ezért az alkotmányozás kapcsán nemcsak a társadalmi alrendszerek (illetve a professzionális intézményrendszerek) belső működését és az államhoz mint rendszerhez való viszonyukat kell vizsgálnunk, hanem a társadalom kevésbé tematizálható szerves szöveteit is, mint amilyen a család, az informális kisközösségek, a népművészet stb.

A magam részéről különbséget teszek az „életvilág” (Habermas) és a Pokol Béla értelmezésében bevezetett „mindennapi élet” fogalmi között. Az első a természetes szolidaritási közösségeket jelöli, amelyekre az interaktív kommunikáció, „kommunikatív cselekvés” jellemző, a „mindennapi életen” pedig a nem professzionális kommunikációk világát értem.

A professzionális intézményrendszerek belső logikája („bináris kód” vagy univerzális „értékduál”) úgy tudott a civilizációs fejlődés során a modern nyugat-európai társadalmakban – ellentétben az ázsiai társadalmakkal – kialakulni, hogy erkölcsi alapját megtartotta (Richard Münch). A gazdaság önálló logikája nem száműzte saját erkölcsi alapját, hanem vele összefüggésben – elsősorban a protestáns morálban – bontakozott ki modern társadalmunkban, s így a társadalmi szolidaritás elvontabb, összetettebb lehetőségét nyitotta meg. A jog és politika területéről még inkább elmondható, hogy döntően keresztényi alapokon álló, gazdag etikán nyugszanak. Ezt fejezi ki a természetjog erőteljes „jelenléte” az európai alkotmányokban is. Az angol „joguralom”, az amerikai „alkotmányosság” és a német „jogállam” is sajátosan kialakult, intézményesedett jogi-politikai értékeket, végső soron erkölcsi értékeket jeleznek.⁷ A szorosan vett professzionális logika is számos mozzanatban – sokszor nem is reflektáltan – von be etikai mozzanatokat.⁸ [Utalnék például a bírói jogalkalmazásban a topikai jogfejlesztés során „életközeli” (etikai tartalmú) normák beemelésére, vagy a jogelvek morális tartalmára.] A professzionális intézményrendszerek etikai tartalma egyrészt az „életvilág” morális, szolidáris közösségeinek erkölcsi tartalmából táplálkozik, másrészt a

professzionális szereplők is a konkrét döntések alkalmával, érdekek és értékek mérlegelésekor, az „univerzális értékduálók” alkalmazásakor etikai mércéket is alkalmaznak.⁹ A szociális jogállam eszméje is történetesen a társadalmi változásokra reagálva alakult ki a közgazgatás (professzionális!) szociálisan problémaérzékeny életközeli gyakorlatában.

A szociális jogállamokban a szociális jogok garanciáinak nagy része az állam kötelezettségvállalásán nyugszik, és így a hagyományos jogi értékmérők nemigen látszanak alkalmasnak a szociális jogok megragadására, illetve érvényre juttatására. Úgy tűnik, a társadalmi szolidaritás éppúgy nélkülözhetetlen eleme az e jogok érvényre juttatásának, mint az állam e tárgyú alkotmányos kötelezettsége.¹⁰ Fontos lenne azonban az alkotmányban szereplő jogi értékek „igazságosság-kritériumát” a szociális igazságosság szerint újragondolni, már csak azért is, mert az alapjogi bírásoknak ennek megfelelően alakítja majd át a jogrendszert. Emellett tekintetbe kellene venni, hogy az alkotmányos emberi jogok az egyének egymás közötti viszonyaiban is érvényesülnek. A kérdés az, honnan veheti az alkotmányos szabályozás, az állami jogalkotás, valamint a végrehajtás a szociális igazságosság új kritériumait?

Az utóbbi években a „család” az életvilág természetes közegeként előtérbe került – egyebek között az ENSZ világkampánya miatt is – mint a szolidaritás kicsi élő modellje, mely irányadó lehet a makrotársadalmi intézmények működtetéséhez is. Ezt a lehetőséget először Chiara Lubich¹¹ vetette fel a „Familyfest 93” nemzetközi római konferencián (1993. június 5.), és az elgondolást II. János Pál pápa is megerősítette¹² legutóbb az ENSZ előtti beszédében. Olyan kezdeményezések is napvilágot láttak már, amelyek a igazságosság családban tapasztalt szolidaritási modelljét kívánják jogi formába önteni (bizonyos „kerettörvény” alkalmazásával). Giovanni Caso bíró egyenesen a család belső normájának tekintett „kölcsonös szeretet” kritériumában látja az igazságosság megragadhatóságát a jogalkotás során (Caso 1993).

A fentieket a magyar alkotmányozásra vonatkoztatva a következőképpen foglalhatjuk össze.

1. Hazánkban a társadalmi alrendszerek a pártállami elfojtás alól emancipálódva nem, vagy nem teljes mértékben az erkölcs talaján bontakoztak ki. Belső logikájukban alárendelt szerepet kaptak az etikai megfontolások, ennek következtében némelyikük társadalmi, professzionális szerepét(!) sem tudja megfelelően betölteni. A szolidaritás mint a szociális jogok logikai és erkölcsi magva így nehezen törhet magának utat.¹³

2. A politika alig kap etikai inputokat bizonyos társadalmi alrendszerekből, azokat domináló csoportoktól. Az etikai tartalom hiányát jelenti a társadalmi igazságosság (a javak végletesen egyenlőtlen eloszlása) szempontjainak figyelmen kívül hagyása (politikai, gazdasági alrendszer).

3. A politika az „életvilágban” még fellelhető etikai mércéket is alig vonja be a döntési mechanizmusába. Ez azért is súlyos hiba, mert az „életvilágban”, – igaz nem professzionálisan, de sokszor hatékonyabban – elevenek a társadalmi alrendszer aluiról szerveződő formái.

4. Úgy tűnik, a jogi alrendszer – élén az alkotmánybíráskodással – volt egyedül képes a változó politikai-társadalmi körülmények között morális szempontoknak érvényt szerezni. Ebben – a jog értékmegőrző, a jogfejlesztés irányát is kijelölő jellege mellett – nagy szerepe volt annak, hogy jogfejlesztés során áttemelésre kerültek a nyugat-európai jogi eredmények.

5. A család maradt – minden válsága ellenére – nézetem szerint a szolidaritási normák megtestesítésének, létrehozásának és átörökítésének-hagyományozásának legfőbb modellje.¹⁴

A politikai diskurzusról mint alkotmányozási „technikáról”¹⁵

Az alkotmányozásban részt vevő aktorok – kommunikáló társadalmi aktorokról van szó, nem a luhmanni személytelen kommunikációról¹⁶ –, legyenek akár jogászok, politikusok vagy a civil szféra képviselői, mindannyian „belülről” vesznek részt a folyamatban. Az alkotmányozást nem lehet kívülről, úgymond „tárgyilagos szakértőként” művelni. Ezzel, azt hiszem, tisztában van az alkotmányozásban részt vevő politikusok, alkotmányjogászok szinte mindegyike. Az „izig-vérig polgári alkotmány” is csak az adott államban, adott nemzetben értelmezhető, nincs tehát „általánosan érvényes polgári alkotmány”. „Az a gondolat, amely egy népnek a priori akarna – bár tartalma szerint többé vagy kevésbé ésszerű – alkotmányt adni, nem venné tekintetbe épp azt a mozzanatot, amelynél fogva az több lenne gondolati dolognál. Minden népnek ezért olyan alkotmánya van, amely neki megfelelő és neki való” – írja Hegel (1983: 298). Az „alkotmány”, illetve „társadalmi lenyomata” ugyanis szervesen alakul ki egy állam társadalmi-politikai életében. Az íratlan, lassan formálódó történelmi alkotmányok esetében érthető ez a megállapítás, azonban a chartális (oktrojált, forradalmi úton keletkezett vagy demokratikus eljárás útján készített és elfogadott) alkotmányok esetében csak olyan alkotmány számíthat túlélésre, amelyet az adott történelmi társadalmi-politikai viszonyoknak megfelelően, azokat figyelembe véve alkotott meg. Azon alkotmányozó(k), aki(k) nem veszi(k) figyelembe, hogy „egy bizonyos nép alkotmánya általában öntudatának jellegétől és fejlettségétől függ”, bizony bukásra számíthat(nak) (Hegel 1983:298). Az alkotmány normatív érvényét (legalitás) a társadalom „alkotmánytudata” mint a legitimitáció és az érvényesség nélkülözhetetlen kritériuma kell, hogy támogassa. A döntő kérdés tehát az, hogy az állampolgárok elismerik-e magukénak az alkotmányozás végtermékét. Ebben van nagy szerepe a diskurzusnak, amely révén a professzionális intézményrendszerek találkoznak az „életvilág” nem pro-

fesziónális, de legalább annyira értéktartalmú logikájával, amely logika egyben talán választ is adhat a szociális jogok érvényesíthetőségének mikéntjére.

Miért is van szükség az alkotmányozási diskurzusra?

1. Azért, mert az alkotmányban megfogalmazandó értékeknek kulturálisan egyetlen társadalmi csoport sem kizárólagos letéteményese, már csak az érdek- és értéktagságok miatt sem. Csak az összes releváns társadalmi szereplő közreműködésével lehet azt a „nemzeti kulturális konstanst” megtalálni, amely minden társadalmi-politikai változás ellenére is időtálló.

2. Azért, mert a demokratikus egyeztető eljárás önmaga is értéktéremtő. Ennek jelentősége pedig abban áll, hogy

a) nem mértani összegét vagy egyfajta kompromisszumát adja a kiindulási álláspontok értéktartalmának, hanem ontológialag valami újat hoz létre;

b) ezáltal az egyeztetésben már realizálódik a leendő alkotmány jogszociológiai értelemben vett legitimációs bázisa, amelynek igazi tartalma a kommunikatív megszületett értékkonszenzus.

3. Azért, mert az alkotmányozási aktus, mint minden interaktív kommunikáció, a történelem vonatkozásában teremtőerővel bír, azt konstituálja (Habermas 1994:326).

4. Csökkentheti a jelenleg Magyarországon a politikai és jogi intézményrendszerrel szemben határozottan érezhető bizalmatlanságot és a legitimációs deficitet. Ellenkező esetben a politikai intézményrendszerrel szembeni bizalmatlanság át fog tevődni az ez ideig – minden ellenkező látszat ellenére – még társadalmi elfogadottságnak örvendő alkotmányos intézményrendszerre és az Alkotmánybíróságra is. Ennek következményei pedig beláthatatlanok lennének.

5. Hozzájárulhat a társadalom érték- és érdektagságát megjelöltő pártok és más társadalmi formációk politikai konszenzusteremtéséhez. A nyílt légkörű párbeszéd során önnön értékeik felmutatását, egymás értékeinek befogadását, a „negatív kontraidentifikáció” helyett a pártok pozitív „önmagukra találását” eredményezheti, ami igencsak jelentős eredmény lenne a magyar pártstruktúra vonatkozásában, a pártok funkcionálását, egymáshoz és a társadalomhoz való viszonyukat illetően. Ezen túlmenően elősegíthetné a civil szféra kialakulásának folyamatát, hiszen az aktív szerepvállalás amellet, hogy növelhetné a civil társadalom jelentőségét, egyszersmind teret adhatna az egyes csoportok identitásformálódásának és egymás közötti kapcsolataik kiépülésének is.

6. Összegezhetné a rendszerváltás óta a jogi társadalmi alrendszerben végbement nagymérvű átalakulásokat és eredményeket, mindenekelőtt az alapjogi jogfejlesztésben, valamint az egyetemi tudományos szférában elért jogelméleti, dogmatikai eredményeket, külö-

nös tekintettel az alkotmányozásnak mint a rendszerváltás folyamatát lezáró aktusnak a jellegére.

7. Az életvilág szöveeteiből is táplálkozó alkotmányozással egyfajta „emberi jogi alkotmánytudat” alakulhat ki, aminek jelentősége a horizontálisan (egyén és egyén között) is érvényes alkotmányos emberi jogok esetén felbecsülhetetlen.¹⁷

Az alkotmány átfogóbb elvi kérdéseire térve – még mindig a szociális jogok szemponyjából – azt a minimális természetjogi tartalmat kell meghatároznunk, mely minden újabban keletkezett alkotmány sajátja.¹⁸

A természetjogi minimumot a Hart által javasolt túlságosan negatív és leszűkítő megfogalmazásától (Hart 1995:224–231) eltérően a következőkben fogalmazhatjuk meg: a jog – és így az alkotmány –, amelynek célja, hogy biztosítsa az ember immanens lényegének kibontakozását, teljes mértékben tiszteletben tartja, garantálja a személy szabadságát, de egyszersmind védi a közösségi dimenziót is mint a személyek természetes megvalósulásának közegét.

Az emberi jogokat – pontosabban a jogalanyokat – illetően ugyanis kiderül az alkotmány „ars poetica”-ja. El kell döntenünk, hogy az elszigetelt és önmagáért létező „individuum”-ot helyezzük-e a jogalkotás középpontjába, vagy pedig az egyén szabadságát és közösségi kapcsolatait, önmagának az e kapcsolatokban való kiteljesedését kifejező „persona”-t, a személyt. A szociális jogok logikája ugyanis – a szolidaritás miatt – ezt implikálja. Döntenünk kell arról is, hogy ez utóbbiból fakadóan a személyek legelemibb közegét, a családot tekintjük-e a jog egyik legjelentősebb vonatkoztatási pontjának, vagy kitartunk a kizárólagosan az „individuum” mindenekfelett-levősége mellett. Míg ugyanis a jogi személyek és egyéb csoportok – indokoltan – immáron a nemzetközi jogban és idehaza is egyre inkább azonos elbírálás alá esnek a természetes magánszeméllyekkel¹⁹, addig a család mint alapvető érték-hordozó háttérbe szorul. A szociális jogok pedig éppen a családokat érintően égetőek, hiszen az egyéb rászorultakat (rokkantak, magatehetetlenek) minden alkotmány védi.²⁰

• Arra van tehát szükség – Balogh Istvánnal egyetértve –, hogy az alkotmányos diskurzus során a professzionális társadalmi alrendszernek professzionális és értéktartalmú logikája találkozzon az életvilág természetes közösségeinek pregnánsabban szolidáris laikus logikájával, ezáltal a kommunikáció és az értéktartalmak interpenetrációja megtalálhatja a szociális jogok alkotmányos megjelenítéseinek módjait.

JEGYZETEK

- ¹ Külön tanulmányt érdemelne témánk szempontjából az „igazságosság” formális és materiális értelmének, az alkotmányosság, a törvényesség vagy például az „egyenlő méltóságú személyként kezelés”, a „pozitív diszkrimináció” stb. elvi tartalmának és egymás közötti relációinak kibontása.
- David Lockwood (1979) „kettős integrációs” elméletéte szerint a társadalom az embercsoportok egymás közötti relációiban (társadalmi integráció) és egy másik dimenzióban, az intézményrendszerek (rendszerintegráció) viszonyaiban is létezik. Nézetem szerint az első nem annyira a csoportok konfrontációjával (osztályharcos elmélet) írható le, hanem – a „társadalmi integráció” értelmében – éppen a szolidaritási struktúrák működésével (vö. David Lockwood: Soziale Integration und Systemintegration. In: Theorien des sozialen Wandels, Regensburg 1979. 124–137.)
- ² Az első alkotmánykonceptió (1990) kidolgozója, Sajó András legújabban megjelent könyvének címe – Önkorlátozó hatalom –, azt hiszem, a „hatásköri-eljárási” vagy „szubsztantív” alkotmány kérdését illetően sokat elárul (Sajó 1995).
- ³ „A szociális állam nem az alkotmány, hanem a közigazgatás területén lopakodott be a közjog tudományába” (Forsthoﬀ 1995: 198).
- ⁴ Nem véletlen a szociális jogok érvényrejuttatásakor a szubszidiaritás kiemelt jelentősége.
- ⁵ A tulajdon és személyiségi jogok relációjához történeti áttekintésben lásd Sólyom 1983.
- ⁶ Mint később látni fogjuk, nemcsak ezért.
- ⁷ A természetjogi elméletek, valamint az erkölcsi helyeslési elméletek (Jellinek), illetve részben az „elismerési elméletek” (Bierling) a jog erkölcsi tartalmát jogon kívüli – filozófiai, etikai – illetve belüli – jogbölcseleti, jogszociológiai – megközelítésben tárgyalják.
- ⁸ Például a mérsékeltlen pozitívista Hart is – bár erőteljesen megszorító értelemben – elfogadja „a jog belső erkölce” fogalmát (Hart 1995: 239.)
- ⁹ Csak ritkán fordul elő, hogy a professzionális logika kényszerűségből győz – saját érték tartalmával – a materiális igazságosság felett. Így győzedelmeskedett a jogbiztonság elve a „történelmi igazságosság elvével” szemben a rendszerváltás után.
- ¹⁰ Sári János jegyzi meg, hogy országunkban a mai napig az a tévképzet él, hogy az állam a munkaadó és a társadalom a munkavállaló (Sári 1995: 9).
- ¹¹ Chiara Lubich az 1943-ban Trentóban (Olaszország) létrejött és a föld majd minden országában elterjedt Fokolare mozgalom alapítója. 1977-ben Templeton-díjjal tüntetik ki, majd ezt követően sok más magas elismeréssel. Legutóbb a dublini katolikus egyetem díszdoktorává avatták, többek között a szolidáris gazdaság (közösségi gazdaság) kidolgozásáért.
- ¹² II. János Pál az ENSZ-ben a nemzetek családja létrejöttének szükségességéről beszélt: át kell térni a „szervezett” létből a „szerves” létre, az egyszerű „együtt-élésből” a „másikért élésre”. „Egy igazi családban az erősek nem uralkodnak; ellenkezőleg a gyengébb tagokat, éppen gyengéségük folytán kétszer annyira befogadják, szolgálják” (*Civiltá Cattolica* 1995 (11) 4, 223.). Az állam belső életére vonatkozóan: „Emiatt nemcsak a családpolitikát, hanem az olyan társadalompolitikát is sürgősen elő kell mozdítani, amelyben a család kerül a középpontba” (*Centesimus Annus* Budapest 1991. 76.), illetve, „A család intézményének szuverenitása és sokszoros függései vezettek oda, hogy beszélni kell a család jogairól. (...) A család jogai azonban nem egyszerűen a családtagok jogainak matematikai összege, mert a család több, mint egyes tagjainak összege” (*II. János Pál pápa Levelé a Családokhoz*. Budapest, 1994. 46., 47.).
- ¹³ Félreértések elkerülése végett: én nem osztom a rendszerekkel szemben érzett habermasi ösztönös bizalmatlanságot.

- ¹⁴ „Nincs kétségem afelől, hogy a család és rokonság nemcsak háborús területeken és a menekültek körében fontosabb, mint valaha, hanem a békében élő, de a gazdasági recesszió hatásaitól szenvedő fiatalok és idősek, például a kezdő vállalkozók és munkanélküliek körében is. A család támogató szerepének növekedését elismerve azonban további kérdések adódnak. Például azok a kérdések, amelyek e fokozott kötődő hatásaira és értéktartalmaira vonatkoznak” (Somlai 1995: 56.).
- ¹⁵ Az alkotmányozásra mint diszkurzív aktusra hívom fel a figyelmet a *Magyar Nemzet* 1995. január 19-ei számában.
- ¹⁶ Lásd Sorgi 1991.
- ¹⁷ Kardos Gábor is az alkotmányos jogok magánszemélyek közötti érvényesítését szorgalmazza tanulmányában (Kardos 1995: 8).
- ¹⁸ „A modern alkotmányosság kérdése nem más, mint a természetjogi alapelvek megtestesülése a pozitív jogban” (Cappelletti 1993: 38).
- ¹⁹ Lásd ehhez ifj. Trócsányi László 1992., illetve vö. az NSZK alaptörvénye 19. cikk: (3). „Az alapjogok belföldi jogi személyekre is vonatkoznak annyiban, amennyiben azok lényegüknel fogva az alapjogok alkalmazása alá esnek”.
- ²⁰ Mindenképpen figyelemre méltó, hogy a spanyol alkotmány „A gazdaság- és szociálpolitika irányelvei”-ről szóló (III.) fejezetének első cikke (39.cikk (1)) így kezdődik: „Az állami szervek biztosítják a család szociális, gazdasági és jogi védelmét”. A portugál alkotmány a következőképpen rendelkezik: „A család védelme érdekében az Állam különösen köteles: a) elősegíteni a családi egységek társadalmi és gazdasági függetlenségét” 67.cikk (2). A lengyel és az olasz alkotmány például nevesítve védi a nagycsaládokat (lásd a lengyel alkotmány 79. cikk. (1), illetve az olasz alkotmány 31. cikk. (1) bekezdését).

HIVATKOZÁSOK

- A Magyar Köztársaság alkotmányának szabályozási koncepciója* 1995. március. Igazságügyi Minisztérium
- Abendroth, Wolfgang 1995. Demokratikus és szociális jogállam a Német Szövetségi Köztársaság alaptörvényében. In: Takács Péter (szerk.) *Joguralom és jogállam. Jogfilozófiák sorozat.* Az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar TEMPUS „Összehasonlító Jogi Kultúrák” projektumának kiadványa
- Ádám Antal 1995. *Az alkotmányi alapelvek és az emberi jogok viszonyáról.* MTA Állam- és Jogtudományi Intézet. Kézirat
- Balogh István–Karácsony András 1995. Társadalomelmélet és jog. *Világosság*, 10.
- Bragyova András 1994. *Az alkotmánybíráskodás elmélete.* MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- 1995. *Az új alkotmány egy koncepciója.* MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Cappelletti, Mauro 1993. Bírósági felülvizsgálat, összehasonlító perspektívában. *Jogállam*, 1.
- Caso, Giovanni 1993. *L'Europa e il diritto Nuova Umanità* nov./dec. Roma, Città Nuova editrice
- Cs. Kiss Lajos–Karácsony András (szerk.) 1994. *A társadalom és a jog autopoietikus felépítése.* Jogfilozófiák sorozat. Az ELTE ÁJK TEMPUS „Összehasonlító Jogi Kultúrák” projektumának kiadványa
- ForsthoFF, Ernst 1995. A szociális jogállam fogalma és lényege. In: Takács Péter (szerk.) *Joguralom és Jogállam.* Jogfilozófiák sorozat. Az ELTE ÁJK TEMPUS „Összehasonlító Jogi Kultúrák” projektumának kiadványa

- Habermas, Jürgen 1994. *A társadalomtudományok logikája*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó
- Hart, H.L.A. 1995. *A jog fogalma*. Budapest: Osiris Kiadó
- Hegel, G.W.F. 1983. *A jogfilozófia alapvonalai*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Ifj. Trócsányi László 1992. *Milyen közigazgatási bíráskodást?* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Juhász Gábor 1995. A szociális biztonsághoz való jog alkotmányos újraszabályozása elé. *Esély*, 3.
- Kardos Gábor 1995. *Az alkotmány emberi jogi fejezete*. Kézirat. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet
- Kelsen, Hans 1988. *Tiszta Jogtan*. (Szerk. Varga Csaba) Jogfilozófiák sorozat. Budapest: ELTE Bibó István Szakkolégium, Budapest
- Kilényi Géza 1995. Az alkotmány egyes (alapelvi, alapjogi) rendelkezésinek jogi jellege. *Társadalmi Szemle*, 11.
- Kovács István-Tóth Károly (szerk.) 1990. *Nyugat-Európa legújabb alkotmányai*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Kovács István (szerk.) 1988. *Nyugat-Európa alkotmányai*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Lockwood, David 1979. Soziale Integration und Systemintegration. In: *Theorien des sozialen Wandels*. Regensburg, 124-137.
- Moór Gyula 1994. *Jogfilozófia*. Budapest: Püski Könyvkiadó
- Murphy, Walter F. 1995. Az alkotmányértelmezés művészete. In: Paczolay Péter (szerk.) *Alkotmánybíráskodás, alkotmányértelmezés*. Jogfilozófiák sorozat. Az ELTE ÁJK TEMPUS „Összehasonlító Jogi Kultúrák” projektumának kiadványa
- Paczolay Péter (szerk.) 1995. *Alkotmánybíráskodás, alkotmányértelmezés*. Jogfilozófiák sorozat. Az ELTE ÁJK TEMPUS „Összehasonlító Jogi Kultúrák” projektumának kiadványa
- Pokol Béla 1991. *A jog szerkezete*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, Felsőoktatási Koordinációs Iroda
- 1992. *A professzionális intézményrendszerek elmélete*. A felsőoktatás fejlesztését szolgáló kiadások. Budapest: Felsőoktatási Koordinációs Iroda, Professzorok Háza
- Sajó András 1995. *Az önkorlátozó hatalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet
- Samu Mihály 1995. *Az alkotmányozás alapja és az alkotmány fogalma*. Kézirat. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet
- Sári János 1995. *A gazdasági, kulturális és szociális jogok alkotmányos alapjai*. Kézirat. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet
- Sólyom László 1983. *A személyiségi jogok elmélete*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Somlai Péter 1995. Bizonytalanul. A családok helyzete Kelet-közép-Európában. *Esély*, 2.
- Sorgi, Tommaso 1991. *Costruire il sociale*. Roma: Città Nuova Editrice
- Szilágyi Péter 1992. *Jogi alaptan*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- Takács Péter (szerk.) 1995. *Joguralom és jogállam*. Jogfilozófiák sorozat. Az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar „Összehasonlító Jogi Kultúrák” projektumának kiadványa
- Tóth Károly 1995. *A szociális jogok alkotmányos szabályozása*. Kézirat. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet
- Trócsányi László 1995. Az alkotmányozás elvi kérdései. *Acta Szeged*, József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara
- Zlinszky János 1990. *A jogász erkölcsé*. *Jogtudományi Közlöny*, január